

Κωστής Κοκκινόφτας
Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου
Ο ΑΓΙΟΓΡΑΦΟΣ ΜΙΧΑΗΛ ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΗΣ (1735-1833- ;)

Ο Μιχαήλ προσκυνητής ή Χατζημιχαήλ, όπως υπέγραφε σε κάποιες από τις πολλές εικόνες που ζωγράφησε, υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους Κύπριους αγιογράφους των χρόνων της Τουρκοκρατίας¹. Γεννήθηκε στο χωριό της Μαραθάσας Καμινάρια, κατά πάσα πιθανότητα το 1735, όπως μπορούμε έμμεσα να συμπεράνουμε από το έτος της ηλικίας του, που αναγράφεται σε διάφορες εικόνες του, καθώς και από κείμενο ομιλίας, που εκφώνησε στον ναό του Αγίου Γεωργίου της γενέτειράς του, όπου αναφέρει ότι το 1830 ήταν ηλικίας 95 χρόνων.

Για παράδειγμα, στην εικόνα της Παναγίας της Οδηγήτριας, του έτους 1833, που βρίσκεται στον ναό του Αγίου Δημητρίου στην ομώνυμη κοινότητα, σημειώνει ότι ήταν τότε «ἑκατόν παρά δύο ἔτων», στη δε εικόνα του Αγίου Τρύφωνα του έτους 1832, που σήμερα βρίσκεται στο Εκκλησιαστικό Μουσείο της Μονής Χρυσορρογιάτισσας, αναφέρει ότι ήταν 97 χρόνων: «αωλβ' 1832 ὁ ζωγράφος ἦν ἔτων 97». Ωστόσο, σε άλλες εικόνες δίνει διαφορετικά στοιχεία για την ηλικία του. Για παράδειγμα, στην εικόνα της Παναγίας του έτους 1829, στον ναό του Αγίου Τυχικού στα Μέσανα, σημείωσε ότι ήταν τότε 96 χρόνων: «ΧΕΙΡ ΤΟΥ ΜΥΡΙΑΝΘΕΩΣ Χ" ΜΙΧΑΗΛ ΤΟΥ ΕΝΕΝΗΚΟΝΤΑ ΚΑΙ ΕΞ ΕΤΩΝ», ενώ σε αυτή της Δευτέρας Παρουσίας του έτους 1825, που βρίσκεται σε προσκυνητάρι στον βόρειο τοίχο του ναού της Παναγίας της Χρυσοσώτηρας στο χωριό Τρεις Ελιές, αναφέρει ότι ήταν τότε 80 ετών: «Χείρ Μιχαήλ Προσκυνητοῦ καί ὀγδοηκονταετῆ». Οπωσδήποτε, όμως, όποια και αν είναι η πραγματική χρονολογία της γέννησής του, το γεγονός είναι ότι υπήρξε ο μακροβιότερος Κύπριος αγιογράφος των χρόνων της Τουρκοκρατίας, που εξακολούθησε να ζωγραφίζει με σταθερό χέρι, μέχρι το βαθύ του γήρας.

Έργα του Χατζημιχαήλ, άλλα ενυπόγραφα και άλλα ανυπόγραφα, διασώζονται κυρίως στους ναούς της Παναγίας της Καρδιοβαστάζουσας και των Αγίων Γεωργίου και Ερμούλου των Καμιναριών, αλλά και σε αρκετούς άλλους ναούς κοινοτήτων και Μονών του νησιού, που καταδεικνύουν την αξιόλογη και συνεχή παραγωγική δραστηριότητά του, μεταξύ των ετών 1774 και 1833.

Από τις ενυπόγραφες εικόνες, που οφείλονται στον χρωστήρα του, αναφέρονται ενδεικτικά αυτές του Αρχαγγέλου Μιχαήλ (1782) στο καθολικό του

¹ Για τον Χατζημιχαήλ είχαμε δημοσιεύσει παλαιότερα βιογραφικό σημείωμα στους τόμους *Άγιος Δημήτριος Μαραθάσας*, Λευκωσία 2009, σ. 31-42, και *Καμινάρια*, Λευκωσία 2009, σ. 126-144, με βάση, κυρίως, την επιτόπια έρευνα. Εδώ παρατίθενται και αρκετές επιπρόσθετες πληροφορίες, που εντοπίστηκαν στη συνέχεια.

ομώνυμου Μετοχίου της Μονής Κύκκου στη Λακατάμια², της Παναγίας της Ελεούσας (1808) στη Μονή της Σαλαμιώτισσας³, της Παναγίας της Οδηγήτριας (1829), του Χριστού (1830), του Αγίου Τυχικού και του Αγίου Τρύφωνος (1832), οι οποίες προέρχονται από τον ναό του Αγίου Τυχικού στα Μέσανα της Πάφου⁴, καθώς και αυτές του Χριστού (1831) και της Παναγίας της Οδηγήτριας (1833), που βρίσκονται στον ναό του Αγίου Δημητρίου, στην ομώνυμη κοινότητα⁵. Βέβαια, οι περισσότερες ενυπόγραφες εικόνες του φυλάσσονται στους ναούς της γενέτειράς του. Για αυτές θα γίνει εκτενής αναφορά στη συνέχεια.

Είναι αξιοσημείωτο ότι στον Χατζημιχαήλ αποδίδονται και πολλές άλλες εικόνες, όπως του Αγίου Κυριακού (τέλος 18ου - αρχές 19ου αιώνα, ναός Αγίου Κυριακού, Κάμπος)⁶, του Επισκόπου Κυρηνείας Αγίου Θεοδότου (1785, ναός Αγίου Δημητρίου, Άγιος Δημήτριος)⁷, των Αγίων Βαρνάβα και Ιλαρίωνα (ναός Αγίων Βαρνάβα και Ιλαρίωνα, Περιστερώνα)⁸, του Χριστού και του Τιμίου Προδρόμου (καθολικό Μονής Αγίου Ιωάννη Λαμπαδιστή)⁹, των Αγίων Ανδρονίκου και Αθανασίας

2. Κωστή Κοκκινόφτα - Ιωάννη Θεοχαρίδη, *Μετόχια της Ιεράς Μονής Κύκκου*.

Αρχάγγελος Μιχαήλ, Λευκωσία 2001, σ. 15, 45 (όπου φωτογραφία της εικόνας).

3. Χριστόδουλου Χατζηχριστοδούλου - Κυριάκου Παπαίωακείμ, «Μεταβυζαντινές εικόνες με την παράσταση της Παναγίας του Κύκκου», στον τόμο: Στυλιανού Περδίκη (επιμ.), *Πρακτικά Συνεδρίου: Η Ιερά Μονή Κύκκου στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη*, Λευκωσία 2001, σ. 55, 79 (όπου φωτογραφία της εικόνας).

4. Ιωάννη Τσικνόπουλλου, *Παναγία η Χρυσορρωγιάτισσα*, Λευκωσία 1964-65, σ. 185. Του ίδιου, «Παφιακά», *Κυπριακά Σπουδαί* 31(1967)107.

5. Κωστή Κοκκινόφτα, *Άγιος Δημήτριος Μαραθάσας*, ό.π., σ. 187.

6. Για την εικόνα αυτή βλ. Κυριάκου Παπαίωακείμ, «Άγιος Κυριακός, τέλη 18ου - πρώτο μισό 19ου αιώνα», στον τόμο: Λευκής Μιχαηλίδου (επιμ.), *Ιερά Μητρόπολις Μόρφου. 2000 χρόνια Τέχνης και Αγιότητας*, Λευκωσία 2000, σ. 382, 383 (όπου φωτογραφία της εικόνας).

7. Χριστόδουλου Χατζηχριστοδούλου, «Άγιος Θεόδοτος Επίσκοπος Κυρήνης της Κύπρου, 1.3.1785», στον τόμο: Λ. Μιχαηλίδου (επιμ.), *Ιερά Μητρόπολις Μόρφου*, ό.π., σ. 376, 377 (όπου φωτογραφία της εικόνας).

8. Λευκής Μιχαηλίδου - Χριστόδουλου Χατζηχριστοδούλου (επιμ.), *Η Μόρφου ως Θεομόρφου του χθες, του σήμερα και του αύριο*, Λευκωσία 2011, σ. 136.

9. Χριστόδουλου Χατζηχριστοδούλου (12ος-14ος αιώνας) - Κυριάκου Παπαίωακείμ (15ος-19ος αιώνας), «Φορητές εικόνες στην Ιερά Μητρόπολη Μόρφου», στον τόμο: Λ. Μιχαηλίδου (επιμ.), *Ιερά Μητρόπολις Μόρφου*, ό.π., σ. 152.

(ναός Αγίας Μαρίας, Τερσεφάνου), του προστάτη της γεωργίας Αγίου Τρύφωνος (καθολικό Μονής Αγίου Μηνά)¹⁰ και άλλες. Η τελευταία είναι μία από τις πέραν των διακοσίων, με τις οποίες ο Εθνομάρτυρας Αρχιεπίσκοπος Κύπρου (1810-1821) Κυπριανός εφοδίασε, μεταξύ των ετών 1820-21, αρκετούς ναούς στο νησί, ώστε να προσφέρει και την εκ Θεού βοήθεια στον αγώνα εναντίον της μάστιγας της ακρίδας¹¹. Είναι δε πιθανόν, ο Χατζημιχαήλ να αγιογράφησε αρκετές από τις εικόνες αυτές. Ας σημειωθεί ότι, όπως θα αναφερθεί στη συνέχεια, μία τέτοια εικόνα φυλάσσεται και στον ναό του Αγίου Γεωργίου, στη γενέτειρά του.

Η καταγωγή του από τα Καμινάρια έχει διασωθεί στην προφορική παράδοση των κατοίκων του χωριού αυτού, όπως και των γύρω κοινοτήτων Τριών Ελιών και Αγίου Δημητρίου, όπου ζουν απόγονοί του μέχρι τις μέρες μας¹². Επιβεβαιώθηκε δε πρόσφατα, μετά τον εντοπισμό σχετικών επιγραφών στην εικόνα των Τριών Ιεραρχών, του έτους 1777, που σήμερα εκτίθεται στο Μουσείο Πολιτιστικής Κληρονομιάς των Καμιναριών, του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, του έτους 1822, που βρίσκεται στον άμβωνα του ναού του Αγίου Γεωργίου της κοινότητας, και στον Εσταυρωμένο, του έτους 1824, που επιστέφει το εικονοστάσιο της εκκλησίας της Παναγίας της Καρδιοβαστάζουσας. Ακόμη σημειώνεται σε δύο αγοραπωλητήρια έγγραφα (Κ4 και ΚΔ11) του Ελληνικού Αρχείου της Μονής Κύκκου¹³ και σημειώνεται από τον ίδιο σε επικεφαλίδα ομιλίας, που, όπως αναφέρθηκε, εκφώνησε το 1830. Για τις επιγραφές αυτές και για την ομιλία του 1830 επίσης θα γίνει λόγος στη συνέχεια.

Δεν έχουμε υπόψη μας οποιεσδήποτε πληροφορίες για τη μόρφωσή του. Είναι πολύ πιθανόν να διδάχθηκε τα πρώτα του γράμματα στη γειτονική στα Καμινάρια Μονή της Παναγίας του Κύκκου, με την οποία οι κάτοικοι της κοινότητας είχαν στενούς δεσμούς. Οπωσδήποτε, όμως, ήταν αρκετά μορφωμένος για την εποχή, αφού στα διασωθέντα παλαίτυπα του ναού του Αγίου Γεωργίου της 10. Κυριάκου Παπαϊωακείμ, «Η αγιογραφική δραστηριότητα στη Μητρόπολη Κιτίου κατά τον 18ο και 19ο αιώνα», στον τόμο: Χριστίνας Σπανού (επιμ.), *Η κατά Κίτιον αγιογραφική τέχνη*, Λάρνακα 2002, σ. 116.

11. Ιωάννη Τσικνόπουλλου, «Η ακολουθία του Αγίου Τρύφωνος», *Κυπριακαί Σπουδαί* 33(1969)199-201.

12. Την παράδοση αυτή είχαμε καταγράψει στα τέλη της δεκαετίας του 1980. Βλ. Κωστή Κοκκινόφτα, *Τα Καμινάρια. Ιστορική και λαογραφική επισκόπηση*, Λευκωσία 1991, σ. 40. Του ίδιου, *Χωριά και Μοναστήρια της Νότιας Μαραθάσας*, Λευκωσία 1995, σ. 41.

13. Κώστα Γερασίμου, «Ανασύροντας από την αφάνεια τους ταπεινούς αγιογράφους των εκκλησιών της Μητροπόλεως Μόρφου», στον τόμο: Λ. Μιχαηλίδου (επιμ.), *Ιερά Μητρόπολις Μόρφου*, ό.π., σ. 170.

γενέτειράς του περιλαμβάνεται και ένα Ωρολόγιο του έτους 1772 (σήμερα στο Μουσείο Πολιτιστικής Κληρονομιάς των Καμιναριών), το οποίο ανήκε σε αυτόν. Φέρει τη σημείωση: «καί τόδε σύν τοῖς ἄλλοις μιχαήλ τοῦ μυριανθέως καί μαθητοῦ ζωγράφου», γεγονός που φανερώνει ότι ο Κύπριος αγιογράφος είχε και άλλα βιβλία στην κατοχή του. Σε αυτό συνηγορεί επίσης σημείωμα στο χειρόγραφο για την ιστορία της Μονής Κύκκου, που γράφτηκε το 1611 από τον μοναχό Βαρνάβα, το οποίο περιήλθε στην κατοχή του «Μιχαήλη ἀπό χωρίον Καμινάρια», πιθανότατα του Κύπριου αγιογράφου. Το 1811, το χειρόγραφο διατέθηκε στον ιερέα Μιχαήλ για να καταλήξει, μετά από διάφορους άλλους κατόχους, στη συλλογή χειρογράφων του Βατικανού¹⁴. Για τη μόρφωσή του μαρτυρεί εξάλλου κείμενο του αρχειοφύλακα της Αρχιεπισκοπής Κωνσταντίνου Μυριανθόπουλου (1874-1962), για το οποίο επίσης θα γίνει αναφορά στη συνέχεια.

Η αναφορά, στην ανωτέρω σημείωση, του Χατζημιχαήλ, ως «μαθητοῦ ζωγράφου» είναι αποκαλυπτική για την περίοδο που μυήθηκε στη ζωγραφική τέχνη, η οποία τοποθετείται στις αρχές της δεκαετίας του 1870¹⁵. Τότε το όνομα του εμφανίζεται για πρώτη φορά ανάμεσα στους αγιογράφους του νησιού, αφού, σύμφωνα με σχετική επιγραφή στην ποδέα του εικονοστασίου του καθολικού της Μονής του Αγίου Παντελεήμονα Αχερά, που βρίσκεται κάτω από την εικόνα του Αγίου Νικολάου, συνεργάστηκε με τον ζωγράφο Μιχαήλ Θετταλό στην αγιογράφηση των εικόνων και στην επιχρύσωση του τέμπλου: «ΕΙΛΗΦΕ ΤΑ ΝΥΝ ΠΕΡΑΣ Η ΖΩΓΡΑΦΙΑ, / ΤΟΥΔΕ ΕΝ ΧΡΥΣΩ ΛΥCΙΤΕΛΕC ΤΕΜΠΛΙΟΥ, / CΥΝ ΤΑΙC ΕΝ ΑΥΤΩ ΔΕCΠΟΤΙΚΑΙC ΕΙΚΟCΙ / ΕΚ ΧΕΙΡΟC Τ' ΕΜΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΘΕΤΤΑΛΕΩC, / ΚΑΙ

14. Κώστα Κωνσταντινίδη, *Η διήγησις της Θαυματουργής εικόνας της Θεοτόκου Ελεούσας του Κύκκου*, Λευκωσία 2002, σ. 40.

15. Ας σημειωθεί ότι στον τόμο για την ιστορία του χωριού Άγιος Δημήτριος είχαμε αποδώσει στον χρωστήρα του, λανθασμένα, την εικόνα του Αγίου Νικολάου, του έτους 1754, που βρίσκεται στον ναό του Αγίου Γεωργίου στα Καμινάρια, και χρονολογήσει το ξύλινο αρτοφόριο του ίδιου ναού, που βρίσκεται σήμερα στο Μουσείο Πολιτιστικής Κληρονομιάς της κοινότητας και φέρει φύλλο χάρτου με προσωποποιημένο ήλιο, έργο δικό του, στο έτος 1759 αντί του ορθού 1799 (αψνθ αντί αψ¹θ). Βλ. Κ. Κοκκινόφτα, *Άγιος Δημήτριος Μαραθάσας*, ό.π., σ. 33-35. Προσεκτικότερη, όμως, μελέτη των διαφόρων τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών της εικόνας του Αγίου Νικολάου βεβαίωσε για την αγιογράφησή της από διαφορετικό ζωγράφο, που μάλλον ανήκε στη Σχολή του Αγίου Ηρακλειδίου. Σχετική διόρθωση έγινε και για το ξύλινο αρτοφόριο, που μετά τη συντήρησή του διαπιστώθηκε η ορθή χρονολογία κατασκευής του, 1799. Βλ. Κ. Κοκκινόφτα, *Καμινάρια* (2009), ό.π., σ. 133.

ΤΟΥ ΠΑΡ' ΕΜΟΙ ΤΑΥΤΟΝΥΜΟΥ ΕΚ ΤΗΣΔΕ»¹⁶.

Πρόκειται για τις εικόνες του Χριστού, της Παναγίας, του Αγίου Νικολάου, του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου και του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, που βρίσκονται στο τέμπλο του καθολικού, καθώς και του Αγίου Παντελεήμονα, που είναι τοποθετημένη σε προσκυνητάρι στον νότιο τοίχο. Ακόμη, στον χρωστήρα των δύο αγιογράφων αποδίδονται οι εικόνες των οκτώ Αγίων, που απεικονίζονται στα βημόθυρα, καθώς και η Θεοτόκος με τους Προφήτες στο επιστύλιο, όπως επίσης οι εικόνες του Αγίου Παντελεήμονα και του Αποστόλου Βαρνάβα, που βρίσκονται σε προσκυνητάρι στο μέσο του ναού και στον δεσποτικό θρόνο, αντιστοίχως¹⁷. Ο Μιχαήλ Θετταλός υπογράφει σε δύο από αυτές: ως «ΜΙΧΑΗΛ ΤΟΥ ΕΚ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ» την εικόνα της Θεοτόκου και ως «ΜΙΧΑΗΛ Ο ΕΛΑΧΙΣΤΟΣ ΤΩΝ ΖΩΓΡΑΦΩΝ» την εικόνα του Αγίου Παντελεήμονα¹⁸.

Φαίνεται ότι ο Χατζημιχαήλ επηρεάστηκε από τη συνεργασία του με τον Μιχαήλ Θετταλό στη διαμόρφωση της ζωγραφικής του. Η τέχνη του, όμως, αποτελεί συγκερασμό στοιχείων από διαφορετικές τάσεις, γεγονός που φανερώνει ότι δέχτηκε ποικίλες επιδράσεις, με πλέον καθοριστική αυτή του Μιχαήλ του Θετταλού, ιδίως όσον αφορά τα πρόσωπα των εικόνων του. Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, αυτά «ξεχωρίζουν για το ομαλότατο πλάσιμό τους και τα στοιχεία της αναγεννησιακής ζωγραφικής τους, που τους προσδίδουν γλυκερότητα στις εκφράσεις τους». Παρά τις επιδράσεις αυτές, μπορεί να λεχθεί πως ο Χατζημιχαήλ παρέμεινε πιστός στο γενικό πνεύμα της ζωγραφικής παράδοσης του τόπου, «μέσα όμως από μια δική του προσωπική, αισθητική αντίληψη», ιδίως στην απεικόνιση των ενδυμάτων, επηρεασμένος προφανώς από την τεχνική, στον τομέα αυτό, των αγιογράφων μοναχών της Σχολής του Αγίου Ηρακλειδίου¹⁹.

Ο Χατζημιχαήλ εργάστηκε επίσης στη Μονή του Αγίου Ηρακλειδίου, όπως αποκαλύπτει επιγραφή στη διακοσμημένη με ζωγραφισμένα άνθη ξυλόγλυπτη Αγία Τράπεζα του καθολικού, του έτους 1780, όπου υπογράφει ως Μιχαήλ Μυριανθεύς: «ΙΔΟΥ ΠΡΟΣ ΤΕΡΜΑ ΗΚΕΝ Η ΠΕΙΡΑ / ΤΩΝ ΟΡΩΜΕΝΩΝ ΔΙΑΧΡΥΣΕΩΣ ΣΤΗΘΕΝΤΩΝ / ΠΡΟΣ ΧΕΙΡΟΣ ΕΜΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΜΥΡΙΑΝΘΕΩΣ / ΚΑΙ ΘΥΤΟΥ ΤΕ ΚΥΡ ΛΑΥΡΕΝΤΙΟΥ ΤΗΣ ΑΥΤΗΣ ΜΟΝΗΣ / ΜΕΜΝΕΘΩ ΟΥΝ ΜΟΙ ΠΑΣ ΟΜΜΑΤ' ΑΙΡΩΝ

16. Κωστή Κοκκινόφτα, *Ιερά Μονή Αγίου Παντελεήμονος Αχεράς*, Λευκωσία 2009, σ. 80.

17. Κ. Κοκκινόφτα, *Ιερά Μονή Αγίου Παντελεήμονος*, ό.π., σ. 64-65, 74-82. Στις σελ. 13, 72 και 73 παρατίθενται οι φωτογραφίες των εικόνων του Αγίου Παντελεήμονα, του Χριστού και της Παναγίας, αντιστοίχως.

18. Κ. Κοκκινόφτα, *Ιερά Μονή Αγίου Παντελεήμονος*, ό.π., σ. 79-80.

19. Για τα σχετικά με τη ζωγραφική του τέχνη βλ. Χρ. Χατζηχριστοδούλου - Κ. Παπαίωακείμ, «Φορητές εικόνες», ό.π., σ. 152.

ΩΔΕ / ΑΨΠ ΧΥ»²⁰. Στην προκειμένη περίπτωση χρησιμοποιεί το προσδιοριστικό Μυριανθείς για να δηλώσει την εκ Μαραθάσας καταγωγή του, όπως πράττει και αρκετά χρόνια αργότερα, όταν εργάζεται στα Μέσανα της Πάφου, μακριά από τη γενέτειρά του, όπου υπογράφει, με το επίθετο αυτό, στην προαναφερθείσα εικόνα της Παναγίας, το 1829: «ΧΕΙΡ ΤΟΥ ΜΥΡΙΑΝΘΕΩΣ Χ΄ ΜΙΧΑΗΛ».

Το 1782, ο Χατζημιχαήλ υπέγραψε με το όνομα Μιχαήλ Κύπριος την εικόνα του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, του καθολικού του ομώνυμου Μετοχίου της Μονής Κύκκου στη Λακατάμια: «ΚΑΜΟΙ ΤΩΙ ΖΩΓΡΑΦΙΚΑΝΤΙ ΑΡΧΑΡΙΩΙ / ΦΑΝΙΘΙ ΦΡΟΥΡΟΣ ΜΙΧΑΗΛ ΤΩΙ ΚΥΠΡΙΩΙ». Σύμφωνα με επιγραφή που φέρει στην κάτω αριστερή γωνία, η εικόνα αυτή έγινε σε ανάμνηση της μεταφοράς της λατρευτικής εικόνας της Παναγίας της Κυκκώτισσας από την Κεντρική Μονή στο Μετόχιο, το 1782. Σε αυτόν αποδίδονται επίσης άλλες δύο εικόνες του ίδιου Μετοχίου, αυτές του Ευαγγελιστή Ιωάννη, του 1783, και των Αγίων Τύχωνος, Παρθενίου και Μελετίου, του 1788, οι οποίες, όπως αναφέρεται σε σχετική επιγραφή, ήταν αφιερώματα του τότε Ηγούμενου Κύκκου (1776-1811) Μελετίου, ο οποίος και εικονίζεται στην εικόνα του Αρχαγγέλου²¹. Σήμερα οι τρεις αυτές εικόνες έχουν συντηρηθεί και βρίσκονται στο Μουσείο της Μονής Κύκκου, στην Κεντρική Μονή²².

Ο Κύπριος αγιογράφος εργάστηκε και σε πολλούς άλλους ναούς της Κύπρου, όπως για παράδειγμα στον Άγιο Λάζαρο της Λάρνακας, όπου σημειώνεται στον *Κώδικα Γ΄* της Μητρόπολης Κιτίου ότι, το 1797, καταβλήθηκε «εις τόν ζωγράφον Χ΄ Μιχαήλ μέ τόν μαθητήν του γρ. 2026»²³ από τον επίτροπο Χατζητζένιο για το χρύσωμα του τέμπλου του ναού και, πιθανότατα, την αγιογράφηση κάποιων εικόνων, όχι όμως των δεσποτικών, όπως είχε διατυπωθεί 20. Ιωάννη Τσικνόπουλλου, *Ο Άγιος Ηρακλείδιος και η Ιερά αυτού Μονή*, Λευκωσία 1979, σ. 50.

21. Για την επιγραφή της εικόνας και λεπτομέρεια με τον δωρητή βλ. Στυλιανού Περδίκη, *Η Μονή Κύκκου, ο Αρχιμανδρίτης Κυπριανός και ο τυπογράφος Μιχαήλ Γλυκής*, Λευκωσία 1989, σ. 35, πίν. 10. Ειδικότερα, για περιγραφή της εικόνας του Αρχαγγέλου Μιχαήλ βλ. Χριστόδουλου Χατζηχριστοδούλου, *Κτήτορες ναών και δωρητές κειμηλίων την εποχή της Τουρκοκρατίας στην Κύπρο (1571-1878)*, τ. Α΄, Λευκωσία 2008, σ. 136-137 (δακτυλόγραφη ανέκδοτη διδακτορική διατριβή). Επίσης, βλ. *Ό.π.*, τ. Β΄ Α/Α 65, όπου φωτογραφία της εικόνας και σύντομα σχόλια .

22. Κ. Κοκκινόφτα - Ιω. Θεοχαρίδη, *Αρχάγγελος Μιχαήλ*, ό.π., σ. 15, 18. Στις σελ. 45, 58 και 68 παρατίθενται φωτογραφίες των τριών εικόνων.

23. Νεοκλή Κυριαζή, «Ο ναός Αγίου Λαζάρου», *Κυπριακά Χρονικά* 6(1929)42· Μαρίνας Κυριακίδου, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα της Κύπρου της περιόδου της Τουρκοκρατίας (1571-1878). Τα χρονολογημένα και τα κατά προσέγγιση χρονολογημένα έργα*, Λευκωσία 2011, σ. 158.

παλαιότερα, οι οποίες πρόσφατα αποδόθηκαν στον Μιχαήλ τον Θετταλό²⁴. Επίσης, την 1η Ιανουαρίου του 1798, ο Χατζημιχαήλ αναφέρεται σε *Κώδικα* της Μονής Χρυσορρογιάτισσας να παραλαμβάνει προς φύλαξη ποσό χρημάτων από τον αδελφό της Μονής π. Κύριλλο: «αψ'η έν μηνί Ίαννουαρίω α' ό Κύριλλος ένεχείρισεν πρός τόν έντιμώτατον κύρ Χατζημιχαήλ ζωγράφον γρό(σια) 90 πρός φύλαξιν»²⁵. Ίσως δε να εργάστηκε και στη Μονή αυτή, ή να δίδαξε σε μοναχούς της την αγιογραφική τέχνη.

Είναι γνωστό ακόμη, ότι επιχρύσωσε το τέμπλο, τον άμβωνα, τον δεσποτικό θρόνο και την αγία τράπεζα στη Μονή του Τιμίου Σταυρού στο Όμοδος, το 1817. Σχετική επιγραφή διασώζεται στο πίσω μέρος του θρόνου του Τιμίου Σταυρού, που βρίσκεται στο τέμπλο, όπου, ανάμεσα στα άλλα, σημειώνονται και τα ακόλουθα: «ΧΕΙΡ Χ" ΜΙΧΑΗΛ 1817 ΑΩΙΖ Χ(ΡΙCΤΟ)Υ». Στον Χατζημιχαήλ αποδίδεται και ο σταυρός που επιστέφει το τέμπλο του καθολικού της Μονής, καθώς και οι σταυροί στα τέμπλα της Παναγίας στο Γέρι (1814) και του Αρχαγγέλου Μιχαήλ Τρυπιώτη (1815), που εικονογραφικά είναι όμοιοι με τον προηγούμενο²⁶.

Εκτός από τα προαναφερθέντα ονόματα Μιχαήλ, Μιχαήλ Μυριανθεύς και Μιχαήλ ο Κύπριος, ο εκ Καμινारीων αγιογράφος υπογράφει τις εικόνες που ζωγραφίζει και ως Χατζημιχαήλ ή Μιχαήλ προσκυνητής. Για παράδειγμα, υπογράφει ως Χ[ΑΤΖΗ]Μ[Ι]Χ[ΑΗΛ] στην εικόνα του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στον ναό του Αγίου Γεωργίου της γενέτειράς του, το 1802, και σημειώνει στην εικόνα της Παναγίας, το 1833, στον ναό του Αγίου Δημητρίου στο ομώνυμο χωριό, ότι ήταν έργο του «Μιχαήλ προσκυνητοῦ». Η εικόνα αυτή, μαζί με τη μικρή εικόνα του Αγίου Υπατίου, που επίσης φέρει χρονολογία 1833 και σήμερα φυλάσσεται στο Μουσείο Πολιτιστικής Κληρονομιάς των Καμινारीων, είναι οι τελευταίες, οι οποίες, από ό,τι έχουμε υπόψη μας, φέρουν την υπογραφή του. Ωστόσο, φαίνεται ότι έζησε και πέραν του έτους αυτού, αφού στον χρωστήρα του μπορεί να αποδοθεί η μικρή εικόνα του Αγίου Αντωνίου, του έτους 1836, που φυλάσσεται στον ναό του Αγίου Δημητρίου. Το χέρι του, όμως, δεν διατηρεί πλέον τη σταθερότητά του και η εικόνα φέρει εμφανώς τα ίχνη του γήρατός του.

Ας σημειωθεί ότι παλαιότερα υπήρχε προβληματισμός κατά πόσο ο Μιχαήλ

24. Κ. Παπαϊωακείμ, «Η αγιογραφική δραστηριότητα», *ό.π.*, σ. 125.

25. Ιω. Τσικνόπουλλου, *Παναγία η Χρυσορρογιάτισσα*, *ό.π.*, σ. 47, 185. Ας σημειωθεί, ότι στη σχετική καταγραφή του *Κώδικα*, του έτους 1798, δεν γίνεται καμία αναφορά στην ηλικία του. Ο Τσικνόπουλλος, όμως, στο κείμενό του, με βάση την προαναφερθείσα επιγραφή στην εικόνα της Παναγίας, στον ναό του χωριού Μέσανα, αναφέρει ότι το 1798 ήταν 65 χρόνων.

26. Μ. Κυριακίδου, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα*, *ό.π.*, σ. 189-190.

ο Κύπριος ταυτιζόταν με τον Μιχαήλ προσκυνητή²⁷. Μετά, όμως, τον καθαρισμό και τη συντήρηση αρκετών εικόνων και τη μελέτη των τεχνοτροπικών και εικονογραφικών τους στοιχείων βεβαιώθηκε η ταύτισή τους²⁸. Είναι αξιοσημείωτο επίσης, ότι σχετική επιγραφή στη δίζωνη εικόνα της Αναστάσεως και του Αγίου Χαραλάμπους, του έτους 1803, που βρίσκεται στον ναό του Αγίου Γεωργίου στα Καμινάρια, διασώζει, κατά πάσα πιθανότητα, το έτος 1795 ως τη χρονολογία επίσκεψής του στους Αγίους Τόπους: «ΤΟΝ ΝΕΚΡΩΘΕΝΤΑ ΠΑΘΕΙ ΨΥΧΟΦΘΟΡΟΙΣ ΑΝΑΣΤΗΣΟΝ Χ(ΑΤΖΗ) Μ(Ι)Χ(ΑΗΛ) Ω ΙΗΣΟΥ ΜΟΥ / ΚΑΙ ΤΥΧΕΙΝ ΑΞΙΩΣΟΝ ΣΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ ΑΨ'Ε (1795)». Ενισχυτική ένδειξη για την υπόθεση αυτή είναι και το γεγονός ότι, πριν από το 1795 δεν υπογράφει σε καμία εικόνα με το προσωνύμιο «Χατζής» ή το συνοδευτικό «προσκυνητής» στο όνομά του²⁹.

Στους ναούς του Αγίου Γεωργίου, του Αγίου Ερμούλου και της Παναγίας της Καρδιοβαστάζουσας των Καμιναριών, καθώς και στο Μουσείο Πολιτιστικής Κληρονομιάς της κοινότητας, φυλάσσονται πολλές ενυπόγραφες και ανυπόγραφες εικόνες του Χατζημιχαήλ.

Για παράδειγμα, στον ναό του Αγίου Γεωργίου έχουν καταγραφεί οι ενυπόγραφες εικόνες του Αρχαγγέλου Μιχαήλ [1802: «ΜΙΧΑΗΛ ΑΡΧΑΓΓΕΛΕ ΤΟΥ Χ(ΡΙΣΤΟ)Υ ΜΗΝ ΕΛΘΕΙΣ ΩΣ ΛΕΩΝ ΑΓΡΙΩΤΑΤΟΣ ΕΠ' ΕΜΕ ΜΗΔΕ ΤΗΝ ΨΥΧΗΝ / ΜΟΥ ΑΡΠΑΧΗΣ ΩΣ ΣΤΡΟΥΘΙΟΝ, ΕΝ ΩΡΑ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΣΥ ΜΟΙ ΒΟΗΘΗΣΟΝ. ΑΩΒω ΧΕΙΡ Χ(ΑΤΖΗ) Μ(Ι)Χ(ΑΗΛ)»], η δίζωνη εικόνα της Αναστάσεως, που είναι στο άνω μέρος, και του Αγίου Χαραλάμπους, που βρίσκεται στο κάτω μέρος [1803: «ΧΕΙΡ Κ(ΑΙ) ΔΑΠΑΝΗ ΜΙΧΑΗΛ ΣΟΥ ΙΚΕΤΟΥ (Α)ΩΓ Χ(ΡΙΣΤΟ)Υ»], στην οποία, όπως αναφέρθηκε διασώζει σε ξεχωριστή επιγραφή τη χρονολογία επίσκεψής του στους Αγίους Τόπους (1795), του Αγίου Βασιλείου [1803: «ΔΕΗΣΙΣ ΛΟΪΖΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΥΜ / ΒΙΑΣ ΑΥΤΟΥ ΕΛΕΝΗΣ. / ΑΩΓ» και «ΧΕΙΡ ΔΕ Χ(ΑΤΖΗ)Μ(Ι)Χ(ΑΗΛ) ΕΛΑΧΙΣΤΟΥ Ζ(Ω)ΓΡ(Α)Φ(ΟΥ)»], του Αγίου Παντελεήμονα [1803: «ΔΕΗΣΙΣ ΧΡΙΣΤΙΝΗΣ ΤΟΥ ΠΑΠΑΠΑΥΛΟΥ. ΑΩΓ. ΧΕΙΡ Χ(ΑΤΖΗ)Μ(Ι)Χ(ΑΗΛ)»], του Χριστού

27. Βλ. σχετικά τα κείμενα του Αθανάσιου Παπαγεωργίου, «Μιχαήλ ο Κύπριος» και «Μιχαήλ Προσκυνητής ή Χατζημιχαήλ», *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 10ος, Λευκωσία 1989, σ. 89 και 89-90, αντιστοίχως, όπου σημειώνεται η πιθανότητα ταύτισής τους. Επίσης βλ. Του ιδίου, «Μνημεία και Τέχνη», στον τόμο: Εκδοτικής Αθηνών, *Ο Θησαυρός της Ορθοδοξίας. 2000 χρόνια Ιστορία, Μνημεία, Τέχνη, τ. Β΄, Πατριαρχεία και Αυτοκέφαλες Εκκλησίες*, Αθήνα 2000, σ. 390, 392, όπου γίνεται αποδεκτή αυτή η ταύτιση.

28. Χρ. Χατζηχριστοδούλου - Κ. Παπαϊωακείμ, «Μεταβυζαντινές εικόνες», *ό.π.*, σ. 55 υποσημείωση 45.

29. Κ. Γερασίμου, «Ανασύροντας από την αφάνεια τους ταπεινούς αγιογράφους», *ό.π.*, σ. 170-171.

[1805: «ΑΡΩΜΑΤΩΝ ΕΥΠΟΡΩ ΑΡ/ ΕΤΩΝ ΔΕ ΑΠΟΡΩ Α ΕΧΩ / ΟΙ ΠΡΟΑΓΩ, ΔΟΣ ΑΥΤΟΣ / ΑΠΕΡ ΕΧΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΕΣ / ΜΟΙ ΚΑΙ ΑΦΕΣ ΖΩΟ / ΔΟΤΑ ΒΑΣΙΛΕΥ. ΑΩΕω Χ(ΡΙCΤΟ)Υ» και «ΑΜΑΡΤΙΑC ΕΧΩ / ΟΙΔΑC. ΕΥCΠΛΑ / ΧΝΙΑΝ ΕΧΕΙC ΟΙ / ΔΑ. CΩCΟΝ ΜΕ / Χ(ΡΙCΤ)Ε ΩC ΟΙΔΑC. / ΧΕΙΡΙ Χ(ΑΤΖΗ)Μ(Ι)Χ(ΑΗΛ)»], των Αγίων Ανδρονίκου και Αθανασίας [1820, όπου διασώζεται σε σχετική επιγραφή το γεγονός της μεταφοράς στο χωριό, χάριν αγιασμού, της θαυματουργικής εικόνας της Παναγίας της Κυκκώτισσας: «ΑΩΙCΤ'ω Μαρτ(ίου) ΚΗ' ημέρα Δ'. διά προσκλήσεωc τῶν κατοίκων τοῦ χωρίου / ἤλθεν Η ΑΓΙΑ ΕΙΚΩΝ ΤΗΣ ΚΥΚΚΟΥ. καί ἀγιασμοῦ χάριν / περιῆλθεν ἅπαντα τὰ εὐτελῆ ὀσπήτια τοῦ χωρίου. ΧΕΙΡ ΜΙΧΑΗΛ / ΠΡΟCΚΥΝΗΤΟΥ. / 1820»]³⁰, του Χριστού Νυμφίου με την επιγραφή «ΙΔΕ Ο ΑΝΘΡΩΠΟC» [1820: «ΧΕΙΡ ΜΙΧΑΗΛ ΠΡΟCΚΥΝΗΤΟΥ. ΑΩΚ»], των τεσσάρων Ευαγγελιστών Λουκά, Μάρκου, Ματθαίου και Ιωάννη, που βρίσκονται στον άμβωνα [1822: όπου, όπως έχει αναφερθεί, στην εικόνα του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου αναφέρει το χωριό καταγωγής του: «χείρ μιχαήλ προσκυνητοῦ τοῦ ἐκ τῆc αὐτῆc κώμηc. ΑΩΚΒω»] και του Αγίου Δημητρίου [1828: «Μνήσθητι ἄγιε τοῦ δούλου τοῦ / Θεοῦ Μιχαήλ ἱερέωc. ΑΩΚΗω / Χείρ Μιχαήλ προσκυνητοῦ»].

Επίσης, από τον ίδιο ναό αποδίδονται στον Χατζημιχαήλ οι εικόνες του Αγίου Μηνά, του Αγίου Γεωργίου, της Παναγίας (1825), όπως και οι μικρές εικόνες των Αγίων Σίμωνα, Ιακώβου Ζεβεδαίου (1819), Ματθαίου, Θωμά, Βαρθολομαίου, Ιακώβου Αλφαίου, Ευθυμίου, Θαδδαίου (1819) και Τρύφωνος, που βρίσκονται στην πρώτη σειρά του τέμπλου, καθώς και αυτές του Ευαγγελιστή Λουκά, της Σύναξης των Ασωμάτων, της Κυριακής της προ του Χριστού Γεννήσεως, του Αγίου Σάββα, του Μυστικού Δείπνου, της Κυριακής της Ορθοδοξίας, του Γεννέσιου της Θεοτόκου, της Βαΐοφόρου και του Χριστού, που βρίσκονται στη δεύτερη σειρά.

Στον ναό του Αγίου Ερμού ο Κύπριος αγιογράφος υπογράφει την εικόνα του Αγίου Ερμού [1829: «ΧΕΙΡ ΚΑΜΟΥ Χ(ΑΤΖΗ)ΜΙΧΑΗΛ»], ενώ σε αυτόν

30. Όπως είναι γνωστό, η θαυματουργική εικόνα είχε μεταφερθεί, μετά την καταστροφική πυρκαγιά που κατέκαψε το 1813 τη Μονή Κύκκου, στο Μετόχιο του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στη Λακατάμια, όπου και διαφυλάχθηκε, μέχρι να γίνουν οι κατάλληλες εργασίες αποκατάστασης του κεντρικού μοναστηριακού οικοδομήματος. Το 1816, η εικόνα μεταφέρθηκε πίσω στη Μονή Κύκκου με μεγαλειώδη πομπή, η οποία περιήλθε διάφορα χωριά του νησιού, χάριν ευλογίας, όπως τα Καμινάρια και το γειτονικό Μηλικούρι, όπου, σύμφωνα με επιγραφή, που βρίσκεται στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, μεταφέρθηκε την 1η Απριλίου. Για την περιφορά της Αγίας Εικόνας την περίοδο αυτή στα χωριά της Κύπρου βλ. Κωστή Κοκκινόφτα, «Η περιφορά της Αγίας Εικόνας στην Κύπρο», στον τόμο *Κυκκώτικα Μελετήματα*, τ. Α', Λευκωσία 1997, σ. 31-32.

αποδίδονται, με βάση τα τεχνοτροπικά τους στοιχεία, οι εικόνες του Χριστού (1792), της Παναγίας (1792) και του Αρχαγγέλου Μιχαήλ.

Στον ναό της Παναγίας της Καρδιοβαστάζουσας υπογράφει τις εικόνες του Χριστού [1791: «Χείρ δέ καί πόνος μιχαήλ σου ἰκέτη. αψ¹α»] και της Παναγίας της Γοργοεπηκόου [1798: «ΓΕΓΟΝΕΝ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΙΚΩΝ ΕΠΙ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΤΟΥ ΠΟΤΕ ΣΤΕΦΑΝΗ. ΑΨ¹Ηφ. Μ(Ι)Χ(ΑΗ)Λ)], καθώς και τον Εσταυρωμένο και τα λυπηρά [1824, όπου, όπως έχει αναφερθεί, δηλώνει σε επιγραφή στον Εσταυρωμένο τη γενέτειρά του: «Χείρ Δέ ΗΝ μιχαή / λ προσκυνητοῦ ἐκ τῆς ΔΕ κώμης» και σε άλλο σημείο στο κάτω μέρος του Εσταυρωμένου τη χρονολογία αιογράφησης «1824», που δίνεται επίσης στο λυπηρό της Θεοτόκου], ενώ σε αυτόν αποδίδεται η εικόνα του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου (1792).

Επίσης, εικόνες που αιογράφησε ο Χατζημιχαήλ φυλάσσονται στο Μουσείο Πολιτιστικής Κληρονομιάς της κοινότητας. Σχεδόν στο σύνολό τους προέρχονται από τον ναό του Αγίου Γεωργίου και τοποθετήθηκαν στο Μουσείο μετά από συντήρησή τους. Ο Χατζημιχαήλ υπογράφει αυτές των Τριών Ιεραρχών [1777, όπου, όπως αναφέρθηκε, δηλώνει και τον τόπο καταγωγής του: «ΘΕΙΟΙ ΦΩΣΤΗΡΕΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ / ΕΜΗΝ ΨΥΧΗΝ ΡΥΣΑΤΑΙ ΕΞ ΑΜΑΡΤΙΑΣ / ΤΟΥ ΕΝΕΓΚΑΝΤΟΣ ΜΙΧΑΗΛ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ / ΕΚ ΤΗΣ ΔΕ ΚΩΜΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΛΑ ΕΠΤΑΙΚΟΤΟΥ ΑΨΟΖ»], του Αγίου Γεωργίου [1799: «ΧΕΙ / Ρ Μ(Ι)Χ(Α) / ΗΛ / Μ(Α)Ρ / Τ (ΙΟΥ) Ι / Γ / Α / Ψ / ¹ / Θ»] και του Αγίου Υπατίου [1833: «ὡς βασιλεύς σὴν μορφὴν ἱστορήσας, καί ὑπὲρ ἔμοῦ εὖχου / κἀγὼ ὁ οἰκτρὸς μιχαήλ ζωγραφῆσας Θεὸν τῶν ὄλων. / αωλυ: 1833.».», ενώ σε αυτόν αποδίδονται η Αγία Βαρβάρα, η Παναγία, ο Άγιος Νεόφυτος, η Προσκύνηση των Μάγων (1808), ο Άγιος Ιωάννης ο Λαμπαδιστής (1827), η Αγία Αικατερίνη, δύο εικόνες του Αγίου Συμεών του Στυλῖτη (1832 αμφότερες), η Ανάσταση του Χριστού (1832) και άλλες.

Στο Μουσείο βρίσκεται επίσης ένα ασημένιο καντήλι του έτους 1798, που ανήκε στον Χατζημιχαήλ και, όπως αναφέρει σχετική επιγραφή βρισκόταν στον ναό του Αγίου Γεωργίου, όπου προφανώς είχε αφιερωθεί: «ΚΤΗΜ(Α) ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΗΛ ΖΩΓΡ(Α)Φ(ΟΥ) 1798 ΕΚ(Κ)Λ(Η)Σ(ΙΑΣ) ΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ(Α)Μ(Ι)Ν(Α)Ρ(ΙΩ)Ν». Ακόμη, φυλάσσεται ένα αρτοφόριο του έτους 1799, το οποίο, σύμφωνα με επιγραφή στο εσωτερικό τμήμα του, ανήκε παλαιότερα στον ίδιο ναό. Το αρτοφόριο αυτό, όπως έχει αναφερθεί, φέρει εσωτερικά κολλημένο φύλλο χαρτιού με προσωποποιημένο ήλιο, έργο του Χατζημιχαήλ, και την ακόλουθη επιγραφή στην εσωτερική πλευρά της θυρίδας του: «ΑΡΤΟΣ ΖΩΗΣ ΖΩΟΝ ΝΕΝΕΚΡΩΜΕΝΟΝ / ΠΑΘΕΣΙ ΠΟΛΛΟΙΣ ΟΝΤΑ ΡΕΡΥΠΩΜΕΝΟΝ / ΤΟΝ ΠΡΟΣΧΕΑΝΤΑ ΜΙΧΑΗΛ ΣΟΝ ΙΚΕΤΗΝ / ΔΑΚΡΥΣΙ ΠΛΕΙΣΤΟΙΣ ΑΙΤΟΥΝΤΑ ΤΗΝ ΣΗΝ ΣΚΕΠΗΝ. / ΑΨ¹Θ», ενώ σε άλλη επιγραφή, στο εσωτερικό τμήμα του, δηλώνεται ο ναός στον οποίο ανήκει: «τοῦ ἁγίου γεωργίου / τῶν καμινარიῶν».

Είναι αξιοσημείωτο ότι τα οικογενειακά στοιχεία του Χατζημιχαήλ διασώθηκαν σε σύντομο και αρκετά διαφωτιστικό κείμενο του Κωνσταντίνου Μυριανθόπουλου, ο οποίος άντλησε τις πληροφορίες του από απογόνους του αγιογράφου κατά τη δεκαετία του 1910, όταν επισκεπτόταν μαζί με τον θείο του, Αρχιεπίσκοπο Κύριλλο Β΄, την κοινότητα του Αγίου Δημητρίου, την περίοδο των θερινών διακοπών. Ας σημειωθεί ότι στο χωριό αυτό ήταν εγκατεστημένη η αδελφή του Κυρίλλου και θεία του Μυριανθόπουλου, Αθηνά Παπαμάρκου (1852-1942), στο σπίτι της οποίας και απεβίωσε ο Κύπριος Αρχιεπίσκοπος, στις 6 Ιουλίου 1916, σε μία από τις επισκέψεις του αυτές³¹.

Σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο Χατζημιχαήλ ήταν αρκετά μορφωμένος για την εποχή και καλός γνώστης των κειμένων των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων και των Πατέρων της Εκκλησίας. Στο συμπέρασμα αυτό κατέληξε μετά που μελέτησε κείμενο ομιλίας του αγιογράφου με θέμα: «Περί τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας τοῦ Χριστοῦ», το οποίο ο τελευταίος, όπως αναφέρθηκε, εκφώνησε, στις 13 Ιανουαρίου 1830, στον ναό Αγίου Γεωργίου των Καμιναριών, και το οποίο είναι άγνωστο σήμερα τι απέγινε: «Τό παρόν ἐκφώνημα συναθροίσας ἐκ τῆς παλαιᾶς καί νέας διαθήκης, κἀγώ ὁ Χατζῆ Μιχαήλ Ζωγράφος ὁ Μυριανθούσης, ὦν ἐνενήκοντα καί πέντε ἐτῶν ἐξεφώνησα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ Ἁγίου Γεωργίου κώμη Καμιναριῶν ἡ ἐμῆ πατρίς εἰς ἐνθύμιον τῶν μεταγενεστέρων, καί εὔχεσθε ὑπέρ ἐμοῦ οἱ ἀναγιγνώσκοντες. 1830 Ἰανουαρίου ΙΓ΄»³².

Ο Μυριανθόπουλος αναφέρει επίσης, ότι ο Χατζημιχαήλ ήταν έγγαμος και πατέρας τεσσάρων παιδιών: των Χατζηγεώργιου, Χατζηγιάννη, Ἄννας και Χατζηθεόδοτου³³. Για τον Χατζηγεώργιο σημειώνει ότι ήταν κάτοικος Καμιναριών³⁴,

31. Για τη σχέση του Κυρίλλου με τον Άγιο Δημήτριο και τον θάνατό του στο χωριό βλ. Κ. Κοκκινόφτα, *Άγιος Δημήτριος Μαραθάσας*, ό.π., σ. 69-74. Για τον Κωνσταντίνο Μυριανθόπουλο βλ. Αριστείδη Κουδουνάρη, *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*, Λευκωσία 2010, σ. 394-395.

32. Το κείμενο του Μυριανθόπουλου για τη ζωή του Χατζημιχαήλ είχαμε δημοσιεύσει στον τόμο *Άγιος Δημήτριος Μαραθάσας*, ό.π., σ. 259-261, όπου επίσης, στη σελ. 256, είχε παρατεθεί φωτοτυπία της πρώτης σελίδας του.

33. Για τον Χατζηθεόδοτο βλ. Κ. Κοκκινόφτα, *Άγιος Δημήτριος Μαραθάσας*, ό.π., σ. 43-52, όπου εκτενές βιογραφικό του σημείωμα.

34. Ο Χατζηγεώργιος κατοικούσε, το 1830, στο χωριό Άγιος Δημήτριος, όπου περιλαμβάνεται στον κατάλογο φορολογουμένων με το όνομα Χατζηγεώργιος Χατζημιχαήλ. Βλ. Αρχείο Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου, *Κατάστιχο V (1830)*, σ. 96. Σε μεταγενέστερο χρόνο επανεγκατεστάθη στα Καμινάρια.

για τον Χατζηγιάννη πως νυμφεύτηκε στο χωριό Φοινί³⁵ και ότι ήταν πατέρας της Αθηνάς, η οποία παντρεύτηκε τον αδελφό του Αρχιεπισκόπου Κύπρου Σωφρονίου, Αντώνιο, τον επιλεγόμενο Τηλέμαχο, για δε τον Χατζηθεόδοτο ότι είχε διαφύγει των σφαγών της 9ης Ιουλίου 1821 και πως υπήρξε στη συνέχεια κτήτορας του χωριού Άγιος Δημήτριος.

Προσθέτει ακόμη, ότι ο Κύπριος αγιογράφος δίδαξε την τέχνη της ζωγραφικής στους γιους του, δεν έχουμε, όμως, υπόψη μας οποιαδήποτε έργα τους. Είναι πολύ πιθανόν κάποιοι από αυτούς να ασχολήθηκαν με την αγιογραφία, αφού ο εγγονός του, λόγιος Αρχιμανδρίτης Ιερώνυμος Μυριανθέας, αποκαλεί στην αυτοβιογραφία του τον προαναφερθέντα θείο του Χατζηγιάννη με το συνοδευτικό επίθετο «Ζωγράφος»³⁶. Το μόνο έργο του τελευταίου, που έχουμε υπόψη μας, είναι το εικονοστάσιο του Αγίου Ερμούλου, η κατασκευή του οποίου, όπως δηλώνεται σε σχετική επιγραφή, πραγματοποιήθηκε το 1856: «1856 / Χ" ΙΩ(ΑΝΝΗC) / Χ(ΑΤΖΗ)Μ(Ι)Χ(ΑΗΛ)».

Επίσης, αξίζει να αναφερθεί, ότι στα προσωπικά κειμήλια της Θεοδώρας Περίδου (1903-1998), απογόνου του αγιογράφου από τον γιο του Χατζηθεόδοτο, υπάρχει και ένα «χανάπι», του έτους 1801, από σφυρηλατημένο φύλλο ασημιού, που ανήκε σε αυτόν, όπως δηλώνεται σε σχετική επιγραφή: «ΑΩΑ ΘΕΟΝ ΥΨΟC ΤΑΠΕΙΝΩCΙΝ ΥΠΕΡΟΧΗΝ ΑΙΜΑ ΨΥΧΗΝ ΝΙΚΗΝ» και «ΚΤΗΜΑ Χ": Μ(Ι)Χ(ΑΗ)Λ Ζ(Ω)ΓΡ(Α)Φ(ΟΥ) Μ(Υ)Ρ(Ι)Α(Ν)Θ(Ε)ΩC»³⁷.

35. Πρόκειται για τον Χατζηγιάννη Χατζημιχαήλ, ο οποίος το 1830 κατοικούσε στο χωριό Φοινί (βλ. Αρχείο Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου, *Κατάστιχο V (1830)*, σ. 72) και ήταν ένας από τους λαϊκούς εκπροσώπους στη Συνέλευση της 4ης Νοεμβρίου 1830, που συγκλήθηκε στην Αρχιεπισκοπή του νησιού, για να καταρτίσει «κοινοβουλευτικό σύστημα», όπως αποκλήθηκε, των διαφόρων κοινοτικών υποθέσεων. Στα Πρακτικά της Συνέλευσης αυτής υπέγραψε ως «Χ" Ίωάννης Χ" Μιχαήλ από Φοινί». Βλ. Αρχείο Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου, *Κώδιξ Α΄*, σ. 201.

36. Κλεόβουλου Μυριανθόπουλου, *Η συμβολή της Μαραθάσης εις την Εκκλησίαν*, Λεμεσός 1939, σ. 18.

37. Ευφροσύνης Ριζοπούλου Ηγουμενίδου, *Η εθνογραφική συλλογή του Ομίλου Λαϊκής*, Λευκωσία 2006, σ. 98-99. Η Θεοδώρα ήταν θυγατέρα του γιατρού Αριστόδημου Φοινιέα (1862-1943), γιού του Δημήτρη Παυλή από τον Άγιο Δημήτριο και της Ευδοκίας από το Φοινί, αδελφής του Αρχιεπισκόπου Κύπρου Σωφρονίου. Μητέρα του Δημήτρη ήταν η Χρυσταλλού, θυγατέρα του ιδρυτή του χωριού Άγιος Δημήτριος, Χατζηθεόδοτου, ο οποίος, όπως έχει αναφερθεί, ήταν γιος του αγιογράφου Χατζημιχαήλ. Για τα σχετικά, ως προς τις συγγένειες των προαναφερθέντων, βλ. Κ. Κοκκινόφτα, *Άγιος Δημήτριος Μαραθάσας*, ό.π., σ. 209.

Ο Μυριανθόπουλος αναφέρει ακόμη, ότι ο σύζυγος της Άννας ονομαζόταν Γεώργιος³⁸ και πως γιος των δύο ήταν ο προαναφερθείς Ιερώνυμος Μυριανθέας, για τον οποίο σημειώνει μερικά βιογραφικά στοιχεία, με βάση σχετικό κείμενο του Λοΐζου Φιλίππου³⁹. Τα ανωτέρω, όπως αναφέρθηκε, επιβεβαιώνονται από την ανέκδοτη αυτοβιογραφία του Ιερώνυμου Μυριανθέα, στην οποία αναφέρει ότι οι γονείς του ονομάζονταν Γεώργιος και Άννα, πως η μητέρα του ήταν θυγατέρα του Μιχαήλ Ζωγράφου και ότι έμαθε γράμματα στο Φοινί, κοντά στον θείο του Ιωάννη Ζωγράφο, δηλαδή τον προαναφερθέντα Χατζηγιάννη Χατζημιχαήλ⁴⁰.

Δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Εικονοστάσιον*, τχ 2 (Λευκωσία 2012), σ. 50-65.

38. Πρόκειται, πιθανότατα, για τον Γεώργιο παπά Ιωάννου, ο οποίος το 1830 κατοικούσε στα Καμινάρια. Βλ. Βλ. Αρχείο Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου, *Κατάστιχο V (1830)*, σ. 96.

39. Για το σχετικό κείμενο, για τον Ιερώνυμο Μυριανθέα, βλ. Λοΐζου Φιλίππου, *Τα Ελληνικά Γράμματα εν Κύπρω κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας (1571-1878)*, τ. Β΄, Λευκωσία 1930, σ. 135-139.

40. Για τη ζωή και το συγγραφικό έργο του Ιερώνυμου Μυριανθέα βλ. Κ. Κοκκινόφτα, *Τα Καμινάρια* (2009), ό.π., σ. 144-173.